

Bolonyai Gábor
A szótárírás ferrarai műhelyében*

Összefoglaló: A tanulmány egy ókori eredetű görög-latin szótár, az ún. Pseudo-Kyrrillos egyik 15. századi példányát elemzi, melyet a cambridge-i University Library-ben őriznek Kk. v. 12 jelzettel. A cikk szövegkritikai eszközökkel igyekszik elhelyezni a befejezetlenül maradt példányt a szöveghagyományban, és feltárni a szótár keletkezésének körülményeit, időpontját és helyét.

Abstract: In this paper one of the 15th-century exemplars of Pseudo-Cyril, the only extant alphabetical Greek-Latin dictionary from antiquity is investigated, an unfinished manuscript which is kept in the University Library of Cambridge as Kk. v. 12. The author's aim is, by producing a stemmatic analysis, to find the position of this particular apograph in the manuscript tradition and to explore the circumstances of how, when, and where it was prepared.

Kulcsszavak: görög-latin szótárak, szövegkritika, Benedetto Bursa, Guarino Guarini, Lianoro Lianori, Janus Pannonius
Keywords: Greek-Latin dictionaries, textual criticism, Benedetto Bursa, Guarino Guarini, Lianoro Lianori, Janus Pannonius

Az egyetlen ókori eredetű – többnyire Pseudo-Kyrrillosként emlegetett, néha Philoxenosnak tulajdonított – görög-latin szótár jelenleg ismert 15 humanista másolatának egyikét a cambridge-i University Library őrzi.¹ A Kk. v. 12 jelzetű példány sorsát alapvetően meghatározta, hogy a latin megfelelőket csak az εὐεπίληπτος-ig írták be a görög címszavak mellé. A befejezetlenség miatt a könyv gyakorlati értéke minimálisra csökkent, így nem csoda, hogy a kutatás érdeklődését sem vonta magára. Ez az első pillantásra használhatatlannak és érdektelennek tűnő példány azonban – ahogy ezt az alábbiakban igyekszem bemutatni – befejezetlensége ellenére is fontos és különleges dokumentuma a görög stúdiumok 15. századi újrakezdésének. A korabeli görög-tanulás és szótárkészítés történetének több olyan körülményére is következtethetünk szövegéből, amely máshonnan nem volna megismerhető számunkra.

A 19. század közepén készült katalógus szerint (mely a kézirat egyetlen leírása a szakirodalomban) a kódex több másoló munkája, a 16. század elején keletkezhetett, sőt

* A tanulmány az NKFP-OTKA támogatásával a 112283 sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Goetz még csak tíz példányt sorol föl a mű máig egyetlen kritikai kiadásának előszavában: *G. Goetz – G. Gundermann* (eds.): *Glossae Latinograecae et Graecolatinae: accedunt minora utriusque linguae glossaria. Corpus Glossariorum Latinorum*, vol. II. Leipzig 1888. XXX–XXXI. A tíz közé tévedésből bevette a *Neapolitanus* II. D 34 jelzetű kéziratot is, talán a II. D 33-mal tévesztve össze. Ez utóbbiról *A. C. Dionisotti* állapította meg először, hogy a Pseudo-Kyrrillos egyik másolatát tartalmazza: *From Stephanus to Du Cange: Glossary Stories*. RHT 14–15 (1984–1985) 304. Az ő listáján végül 16 tétel szerepel, mert a másik nápolyi kéziratot is rajta hagyta. *P. Botley* négy kódexet is tévesen felvett a felsorolásába, amelyek valójában a szintén Kyrrillosnak tulajdonított egynyelvű görög szótárat tartalmazzák (Venezia, *Marc.gr.* 10.30; Vatican, *Pal.gr.* 195; Milano, *Ambr.* B 46 sup. *olim* T. 211; Yale, *Beinecke* 291): *Learning Greek in Western Europe, 1396–1529*. Philadelphia 2010. 55–70; l. még *G. Bolonyai*: *Benedictus and his Greek-Latin Dictionary: Escorial* Σ I.12. GRBS 57 (2017) 792–793 és *Zs. Ötvös*: „Janus Pannonius's *Vocabularium*”. *The Complex Analysis of the Ms.* ÖNB Suppl. Gr. 45. Budapest 2015. 74–78. A 15 kéziratból még két másik (*Laur. gr.* *Plut.* 57, 16 és *Monac. gr.* 253) töredékes, l. a listát alább.

a második latin kéz a 17. századra datálható.² Ha kezünkbe vesszük a kéziratot, az valóban könnyen és egyértelműen megállapítható, hogy többen másolták a szövegét. Első körben egy gyakorlott kezű – talán anyanyelvi – másoló írta le az összes görög lémmát (a továbbiakban m^1), majd egy latin kéz (m^2), valószínűleg egy másik személy, elkezdte bemásolni a latin megfelelőket. Az ἀπαλλάττομαι *liberos* szócikknél azonban abbahagyta a munkát, amit később (Babington szerint a 17. században) egy szemmel láthatóan másik kéz (m^3) folytatott, de a másolást ő sem fejezte be, az előbb említett εὐεπίληπτος görög lémmánál megállt. Ez a harmadik kéz azonban nemcsak a hiányzó latin ekvivalenseket pótolta, hanem számos margináliát is beírt a lapszélekre, valamint új szócikkekkel is bővítette a szótár anyagát.³ Végül, – egészíthetjük ki egy további részlettel a leírást – a kéziratban elkülöníthető egy negyedik kéz is (m^4), amely néhány helyen javította, illetve kiegészítette a szöveget, hol latinul, hol görögül.

A kezek datálását Babington, úgy tűnik, pusztán paleográfiai érzéke és intuíciója alapján végezte, megállapításait semmilyen indoklással vagy kodikológiai adattal nem támasztja alá. A magunk részéről, tiszteletben tartva Babington szakértői véleményét, lehetségesnek, de nem igazán meggyőzőnek látjuk ezt az időpont-meghatározást. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy mindhárom latin kéz humanista kurzív írással ír, de jelentősen eltérő betűformák és összekötő elemek alkalmazásával. Különbségeik azonban éppúgy eredhetnek egyéni képességekből és körülményekből, mint időbeli távolságokból. A helyzetet ugyanakkor az is nehezíti, hogy kodikológiai jegyekre ezúttal nem is lehetséges támaszkodni: a kódex papírlapjain nem láthatók vízjelek, kötése pedig egy későbbi tulajdonostól, Jean-Baptiste Hautintól (1580–1640) származik, akinek a neve a kötés belső lapján olvasható.⁴ Maradnak tehát a szövegkritikai szempontok. Épp ezek alapján viszont nemcsak a kódex keletkezésének ideje és helyszíne valószínűsíthető, hanem a szöveghagyományozásnak több okból is különleges menete.

Mit mutat tehát ez a kép? Mindenekelőtt egy érdekes kontaminációt. A szótár görög szóanyaga, valamint – ahogy Babington nevezte – az „első latin kéz” (m^2) által írt rész a hagyománynak a legnépesebb ágához tartozik, amely a ránk maradt 15 példány közül még nyolc másikat is magában foglal. A közös hibák és másodlagos olvasatok alapján az is egyértelműen kimutatható, hogy ez a kilenc kódex legalább négy közvetítő példányon keresztül kapcsolódik az ókorból egyetlen ránk maradt példányhoz, a *Lond. Harl. 5792*-höz. A cambridge-i példány így hozzá képest ötödik generációs másolatnak számít. A „második latin kéz” (m^3) viszont két olyan kézirat alapján dolgozott, amely a hagyománynak egy másik ágát képviseli, és pedig azt, amelynek öt darabja Niccolò Sagundino első generációs példányára vezethető vissza.⁵

Mielőtt ennek a kettős kötődésnek a lehetséges körülményeiről és a kontaminációból levonható tanulságokról szó esne, előbb tekintsük át, milyen adatok

² „... neatly written in a hand which may be referred to the beginning of the xvth century. The Latin part is not all by one hand, and the later of the two seems to belong to the xviith century.” – írja *C. Babington: A Catalogue of the Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge. Vol. III. Cambridge 1858. 685.*

³ A katalógus erről nem tesz említést.

⁴ Hautin nevének kívül még egy exlibris olvasható a kódexben, Claude Sarrau (c. 1600 – 1651) párizsi irodalmár és filológusé, az 1^a tetején: „Ex Bibliotheca Claudii Sarraui 1647”. A nehezen kiolvasható nevet Babington „Sarranii (?)” alakban hozza.

⁵ A harmadik „ágat” egyetlen kódex, L alkotja (erről lásd később). Sagundino szerepéről lásd *Bolonyai G.: Benedictus és szótára. AT LXI (2017) 85 skk.*

alapján és pontosan hol jelölhető ki a cambridge-i kézirat helye a szemmán, s egyáltalán hogyan rajzolható meg a 15 apográf családfája. A kéziratokat a következő sziglumokkal fogom jelölni ez elemzésben:

A = Firenze, Bibliotheca Laurenziana, *Laur. Acqu. e doni* 92

B = Basel, Universitätsbibliothek, *Basil. A III* 17

C = Cambridge, University Library, *Cantabr. Kk. V.* 12

Ed = Firenze, Bibliotheca Laurenziana, *Laur. Edili* 219

Es = San Lorenzo del Escorial, Biblioteca del Real Monasterio, *Escor. Σ I.* 12

H = London, British Library, Harley Manuscripts, *Lond. Harl.* 5792

L = Firenze, Bibliotheca Laurenziana, *Laur. gr. Plut.* 57, 16 (a kézirat a τρίπωλα lémmánál megszakad)

M¹ = München, Staatsbibliothek, *Monac. gr.* 142

M² = München, Staatsbibliothek, *Monac. gr.* 253 (a kézirat a βοτάνη lémmánál megszakad)

N = Napoli, Biblioteca Nazionale, *Nap. II. D.* 33

P¹ = Paris, Bibliothèque Nationale de France, *Par. gr.* 2627

P² = Paris, Bibliothèque Nationale de France, *Par. gr.* 2628

P³ = Paris, Bibliothèque Nationale de France, *Par. lat.* 2320A

V = Roma, Biblioteca Vallicelliana, *Vallic.* B 31

W¹ = Wien, Österreichische Nationalbibliothek, *Suppl. gr.* 45

W² = Wien, Österreichische Nationalbibliothek, *Suppl. gr.* 47

I. C görög keze (*m¹*)

I. 1. C első generációs őse: α

Kiindulásképp célszerű néhány olyan összekötő hibából kiindulnunk, amely nemcsak mind a kilenc érintett kéziratban felbukkan (míg a másik hat kódexben nem), hanem azt is valószínűsíti, hogy a hibák az unciális írással íródott londoni kézirat, a *Lond. Harl.* 5792 (**H**) másolásakor keletkeztek. Az első példában az eredeti ρó (**P**) helyett tévesen pí (π) jelenik meg a kéziratok előbb említett csoportjában:⁶

ΑΣΠΙΔΙΣΚΑΡΙΟΝ PARMA H

ἀσπίδισκάριον parma **B C N M¹ M² P¹ P³ lacunam habet V**

ἀσπίδισκάριον parma **A Ed Es L W¹ W²**

A hiba nyilvánvalóan abból eredt, hogy a görög unciális ρót (**P**) a latin P-vel való nagyfokú hasonlósága miatt értelmezte át a másoló görög pínek – a tévesztés egyúttal azt is valószínűsíti, hogy az illető másoló elsődleges nyelve, azaz irodalmi értelemben vett anyanyelve a latin volt, ezért olvasta latin hangértékkel a görög betűt (kéziratát

⁶ Részben a tévesztések könnyebb nyomon követése miatt is **H** szövegét betűhíven, azaz nagybetűvel és elválasztások nélkül közlöm, úgy, ahogy a kéziratban is olvasható. A kézirati variánsok közül előbb a megkülönböztetés alapjául szolgáló hibás (vagy másodlagos) alako(ka)t hozom, utána új sorban a velük szemben álló helyes (vagy **H**-val egyező), illetve a más jellegű hibás alakokat. Többféle hiba esetén a hibás alakok sorrendje a szövegromlás különböző fokait jelzik (amennyiben a fokok kikövetkeztethetők). Egy-egy olvasathoz kapcsolódóan a kéziratok ábécérendben követik egymást, nem a kéziratok feltételezhető összetartozása vagy időrendje szerint.

ezentúl α-val jelöljük). A tévesztést természetesen az is elősegíthette, hogy az ἀσπιδισκάριον meglehetősen ritka szó, amelyet a másoló valószínűleg nem ismert, de a részelemeit sem hallotta ki; egy görög anyanyelvű számára minden bizonnyal védelmet nyújtott volna a tévesztéssel szemben, hogy érzi a szóvégi -αριον kicsinyítőképző jelentését. V-ben az ἀσμένως és ἀσυκοφάντητος szócikkek között 46 tétel hiányzik, köztük az érintett ἀσπιδισκάριον is, így ezen a szöveghelyen nem lehet eldönteni a kézirat hovatarozását.

Ugyanez a nyelvváltásból eredő rhó-pí betűtévesztés másutt is tetten érhető ezekben a kódexekben, immár V szövegében is. A következő példát az teszi sajátossá és a szokásosnál kissé bonyolultabbá, hogy H ezúttal hibás alakban hozza a latin megfelelőt:

ΔΥΣΑΠΕΣΤΟΣ MORSUS H

δυσάπεστος morsus **B M¹ N P² P³ V** δυσάπεστος [δ. *scriptum a m¹*] morosus [m. *scr. a m³*] **C** δυσάπεστος morsus **P¹**
 δυσάρεστος morosus **A Ed Es L W²** δυσάρεστος morosus. implacidus **W¹**

Aligha véletlen, hogy azok a kéziratok, amelyek hibásan írják a görög lémmát, nem javítják ki a latin megfelelőt (*morsusról morosusra*), annak ellenére sem, hogy a rákövetkező szócikk már helyes latin megfelelővel hozza a melléknévhez tartozó főnevet (ΔΥΣΑΠΕΣΤΙΑ MOROSITAS), míg azok a másolók, akik nem tévesztik el a görög szót, kijavítják a latin megfelelőt. Az utóbbiak nyilvánvalóan értették azt, amit írtak, az előbbiek nem. **C** látszólag kivételt képez, de ez csak látszat. A latin megfelelő helyes alakját (*morosus*) ugyanis a harmadik kéz (*m³*) írja a görög címszó mellé, s ahogy erre már utaltam, ez az eltérés abból fakad, hogy ő nem abból a mesterpéldányából dolgozik, mint két elődje, hanem egy olyan másik forrásból, ahol kijavították a hibát a latin ekvivalensben. Figyelme mindenesetre arra nem terjedt ki, hogy a görög címszót is helyre igazítsa. **P¹** másodfokú szövegromlást tartalmaz, az elsődleges hibához hasonlóan értelmetlen szót.

A rhó-pí betűtévesztés a következő szócikkben is megismétlődik, ráadásul **H** előző hibáját (MORSUS) az érintett kéziratok annak ellenére viszik át a latin meghatározásra (*morsitas*), hogy **H** ezúttal már helyes alakot közöl (MOROSITAS), vagyis akár az előző elírást is ki lehetett volna javítani a segítségével. Ehelyett a hiba „fertőző” hatása bizonyult erősebbnek:

ΔΥΣΑΠΕΣΤΙΑ MOROSITAS H

δυσάπεστία morsitas **B M¹ N P¹ P² P³ V** δυσάπεστία morositas [m. *scr. a m³*] **C**
 δυσάρεστία morositas **A Ed Es L W¹ W²**

Az unciális tau (Τ) és gamma (Γ), illetve az éta (Η) és nú (Ν) összetévesztéséből eredő, szintén vizuális jellegű hiba figyelhető meg a következő két helyen:

ΑΣΤΕΙΟΤΗΤΕΣ FACETIAE H

ἀστειογῆτες **C** ἀστειογῆτες facetiae **N P¹ P²** ἀστειογῆτες [*linea sub litteris ειογ ducta errorem indicat*] facetiae **V** ἀστειογῆτες faceti **B M¹ M²** ἀστειοτῆτες facetiae **P³**
 ἀστειότητες facetiae **L** ἀστειότης festivitas. lepos. eloquentia. facetia **Es**
 ἀστειότης festivitas **A Ed W²** ἀστειότης urbanitas. lepos **W¹**

A Γ-val írt szó az előző esetekhez hasonlóan most is értelmetlen görög szót eredményez, ezúttal azonban két másoló is reagál a problémára. V aláhúzással jelzi, hogy valami nem stimmel a görög címszó középső betűivel, míg P³ ki is javítja a hibás alakot. Elvben elképzelhető volna, hogy a P³-ban szereplő helyes alak annak bizonyítéka volna, hogy nem a hibás ághoz tartozik, az ezzel ellenkező tanulsággal szolgáló esetek magas száma miatt (ezeket lásd alább) azonban inkább az valószínűsíthető, hogy P³ nem örökölte, hanem javítás révén állította vissza a helyes olvasatot. Az eredeti többesszámot a másik főág valamennyi kódexe egyesszámúra cseréli (összetartozásuk határozott jeleként), egyedül L őrzi meg változatlan formában.

A következő példában a két betű hasonlósága mellett H írásmódjának két másik sajátos vonása (a szöveg tagolatlansága és a mellékjelek mellőzése) is hozzájárult a félreértéshez. Az α másolója N-nek nézte és az előző szó utolsó betűjének értelmezte az H-t,⁷ amely valójában önálló szó, és vagy nőnemű névelőnek (= ἡ) fogható föl (ahogy L teszi), vagy választó értelmű kötőszónak (ἦ):

ΔΗΩΗΔΗΜΗΤΡΑ CERES H

δηών δῆμητρα Ceres **B C M¹ N P²** δηών δημητήρ Ceres **V** δη[ι?]ών Demetra Ceres **P¹** δημών δῆμητρα ceres **P³**

δηώ ἡ δημήτρα Ceres **L om. A Ed Es W¹ W²**

P³ δημών olvasata nyilvánvalóan δηών továbbromlásából származik; nehéz eldönteni, hogy rosszul sikerült javítási kísérlet vagy nem-tudatos elírás eredménye-e. Mindenesetre ez a betűk hasonló alakjából eredő tévesztés is épp olyan hiba, mint az előzőek, amelyekről egyfelől nehezen képzelhető el, hogy egymástól függetlenül keletkeztek volna az egyes másolatokban (annyira egyediek), másfelől olyan közös őstre mutatnak, amely közvetlenül az unciális betűkkel íródott H-ról készült.

A betűtévesztés után térjünk át egy olyan példára, amelyben H írásmódjának szintén az előbb említett két sajátossága (a mellékjelek és a szóközök hiánya) együttesen vezetett félreértéshez:

ΔΙΑΚΡΟΥ [= δι' ἄκρου] PERSUMMO H

διακρούω persummo **B M¹** διακρούω persumo **P¹ V** διακρούω **C** διακρούω **persono N P² P²**

δι' ἄκρου per summum **L om. A Ed Es W¹ W²**

Az aposztróf, a hehezet és a hangsúlyjelek hiánya, valamint az egybeírás mind olyan tényező, ami megnehezíti az olvasó dolgát, hogy a ΔΙΑΚΡΟΥ betűsorról felismerje, hogy nem egyetlen szót, hanem prepozíciós kifejezést rejt magában. A mind a nyolc kéziratban feltűnő διακρούω ómegájának (-ω) a betoldása arra mutat, hogy közös ősök, vagyis az α kézirat írnoke sem jött rá a görög lémma értelmére. Szövegromlást sejtethetett a szövegben, s – talán a latin szó (hibás!) ablativusának egyesszám első személyű igealaknak történő átértelmezésével, talán a rákövetkező διακρούομαι ige cselekvő alakjának „pótlására” – a görög szóból egy E/1. személyű aktív igealakot kreált. Elképzelhető persze, hogy a beavatkozása nem volt tudatos (a διακρούω-val ellentétben *persummo* ige nem létezik a latinban), és véletlenül vagy ösztönösen került a görög szó végére a latin o-ra rímelő -ω; akárhogy történt is, az olvasat annyira egyedi és váratlan, hogy egyike a legerősebb összekötő hibáknak. A jelentősen eltorzult olvasat láttán a

⁷ Az N betű két szára között nagyon gyakran a szárok közepéhez közel húzza meg az átlót a londoni kódex írnoke, majdhogynem vízszintesen, ezért nagyon könnyű az étát (H) a núvel (N) összetéveszteni.

másolók aztán a latin szóval próbálkoztak kezdeni valamit: hárman *persono*-ra változtatták, ketten – úgy tűnik – a *sumo* ige igekötős alakját vélték felfedezni benne. A másik ágba tartozó kódexek másolói – ezúttal is beszédes egységben – kihagyták az egész szócikket (nyilván nem sikerült rájönniük a megoldásra), egyedül **L**, a másik két főágtól független másolat volt képes a görög szót is helyesen tagolni és a latin megfelelőt is emendálni *per summum*-ra.

Rossz tagolásból ered a következő két hiba is. Az bennük a közös, hogy a görög lémma, amelyben előfordulnak, nem átlagos és szabályos címszó, hanem egy többszavas meghatározás. A szokatlan jelenségnek az áll a háttérben, hogy a Pseudo-Kyrrillos eredeti szóanyagába számos szócikk egy latin-görög szótárból került bele, és pedig érdemi változtatás nélkül, csupán az oszlopok cseréjével. A latin rész így megőrizte címszó-jellegét, a görög rész pedig a magyarázó rész sajátosságait, s olykor például nem egyetlen megfelelőt, hanem egy hosszabb meghatározást vagy körülírást tartalmaz.⁸ Az ilyen inverz szócikkek esetében a másolóknak érthetően nagyobb nehézséggel kellett szembesülniük, és az említett két példa éppen két balul sikerült értelmezési próbálkozást mutat. Az elsőben két görög megfelelő (összesen hét szó egybeírva!) alkotja a címszót:

ΟΜΗΣΥΝΗΧΩΝΤΟΥΤΕΣΤΙΝΟΜΗΟΜΟΝΟΩΝ DISCREPANS H

ὁ μὴ νόμον νοῶν d. **B C N P¹ P² P³** ὁ μήνομον νοῶν **M¹** ὁ μὴ νόμων νοῶν **V**
 ὁ μὴ συνηχῶν ἦτοι ὁ μὴ ὁμονοῶν d. **L** ὁ μὴ συμφωνῶν, ἦτοι ὁ ἀπάδων d. **Es W¹** ὁ
 μὴ συμφωνῶν d. **A Ed W²**

A nyolc kódexet több közös változtatás is összeköti: az első meghatározást (ὁ μὴ συνηχῶν, 'a nem összhangzó') mindannyian mellőzik, a másodikat (ὁ μὴ ὁμονοῶν, 'a nem egyetértő') pedig a betűk meglehetősen szabad átrendezésével és megválogatásával tévesen olvassák ki, a latin megfelelőtől jelentősen eltérő – sőt, önmagában véve is zavaros – értelmű szószerkezetet hozva így létre ('a törvényre nem gondoló?'). Az olvasat egyediségét, s ezáltal a kódexek összetartozását még jobban kiemeli, ha összevetjük a többi kézirat megoldásaival: míg **L** lényegében változatlan formában másolja le (mindössze a τοῦτ' ἔστιν-t cseréli le ἦτοι-ra), a másik öt kódex két (illetve egy) másik, köznyelvibb fordulattal helyettesíti a görög meghatározásokat.

A másik példában a címszó (λευκή) görög kiegészítésének első részét, a ΤΗΣ (τῆς) névelőt csapta α írnoka a címszóhoz, miközben a kiegészítés érdemi részét, magát a főnevet (ἵπποδρομίας) kiiktatta:

ΛΕΥΚΗΤΗΣΙΠΠΟΔΡΟΜΙΑΣ CRETA H

λευκήτης **N** λευκίτης **B M¹ P² P³ V** λευκότης **C P¹**

λεύκη τῆς ἵπποδρομίας **L** λευκήτης ἵπποδρομίας **Es W¹ om. A Ed W²**

Az öt érintett kódex egyezéséből valószínűsíthető, hogy egyúttal egy betűt is tévesztett (ι-t írt η helyett, a hangok azonos kiejtéséből fakadóan), **N**-be másodfokú romlás eredményeképp került „vissza” az η (ha **N** őrizné α olvasatát, a másik öt kódexben kellene feltételeznünk ugyanazt a szövegromlást egymástól függetlenül). A szöveghely még két érdekességgel rendelkezik. Az egyik: **C** és **P¹** egy létező szóra (λευκότης) javítja ki α nyelviileg értelmezhetetlen olvasatát (λευκίτης); a közös javítás

⁸ *G. Goetz*: Glossographie. Paulys Realencyclopädie VII/1. Leipzig 1910. 1433 skk., valamint *A. C. Dionisotti*: Greek Grammars and Dictionaries in Carolingian Europe. In: The Sacred Nectar of the Greeks: The Study of Greek in the West in the Early Middle Ages. Ed. *M. W. Herren*. London 1988. 10 skk.

közös mintapéldányt sejtet, nyelvileg képzettebb másolóval. A másik: **Es** és **W¹** (pontosabban, közös ősök, ezentúl σ) ugyanúgy rosszul tagolta a **H** címszavában szereplő névelőt. Ennek az egyezésnek azonban (σ és π között) nem egy feltételezhető közös ős, hanem maga **H** írásképe állhat a háttérben. A kéziratban ugyanis a **THΣ** névelő szorosabban tapad az előtte álló szó utolsó betűjéhez, míg a rákövetkező **I** (ióta) valamivel nagyobb távolságra helyezkedik el tőle – az eltérő betűközök azt sugalmazhatják, hogy az **H** (éta) és **T** (tau) között nincs szóhatár, a **Σ** és **I** (ióta) között viszont van.⁹ A -της téves tagolása így önmagában véve nem elég erős bizonyíték a π-hez tartozás igazolására, az η-ι tévesztéssel együtt viszont már igen.

Hasonló, unciális betűformák összetéveszthetőségéből eredő szövegromlás tucatnál is több fedezhető föl az illető kilenc (nyolc)¹⁰ kéziratban, amelyek alapján teljes mértékben indokolt az érintett kéziratokat közös őstől származtatni. Ezek mellett a szöveghibák mellett még két olyan látványosan egyedi és sajátos hiba érdemel említést, amelyekről nagyon nehéz feltételezni, hogy egymástól függetlenül keletkeztek volna az egyes apográfokban.

Az első hiba első pillantásra váratlan tévesztést tartalmaz: a συναρμογή címszó helyett συναριθμότης jelenik meg:

ΣΥΝΑΡΜΟΓΗ IUNCTURA H

συναριθμότης iunctura **P¹** συναριθμότης junctura **B M¹** συναριθμότης *Lat. vac.* **C N P³** συναριθμότης connumeratio **P² om. V**

συναρμύγη iunctura. compago **L** συναρμογή iuctura [*sic*] **Es** συναρμύγη iunctura **A Ed W¹** συναρμύγη coniunctura **W²**

A különös συναριθμότης szóalak két körülmény hatására vezethető vissza. Egyfelől, a főnév alapját nyilvánvalóan az előző címszóban szereplő ige (ΣΥΝΑΡΙΘΜΩ) adta, a végződését pedig a másolandó szó vége (-ΓΗ), amelyet -THΣ képzőnek értelmezhetett át öntudatlanul az írnok, T-nek nézve a Γ-t. Az eredmény mindenesetre a létező συναρίθμω ige nek egy olyan nem-létező főnévi formája lett, amelyhez semmiképpen sem passzolt az eredeti latin megfelelő (*iunctura*). Hárman ennek ellenére változatlanul másolták le az össze nem illő szópárt, hárman viszont beavatkoztak: **N P³** közös őse elhagyta a latin ekvivalenst, **V** az egész szócikket iktatta ki, **P²** pedig új fordítást adott a görög lémma mellé. A görög címszó olyan egyedi és sajátos tévesztés, hogy szinte biztosan ki lehet zárni, hogy két másoló egymástól függetlenül követte volna el, így különösen erős bizonyíték az összetartozásnak. Ami **V**-t illeti, az esetet önmagában és elszigetelve nézve, természetesen nem az lenne az egyetlen logikus következtetés, hogy azért hagyta ki, mert értelmetlen rossz olvasatot látott a másoló maga előtt a mesterpéldányában, de mivel **V** több tucatszor is együtt ront a másik nyolc kézirattal, indokoltabb azt feltételeznünk, hogy ez a szövegromlás is megvolt **V** előzményében, mintsem egy másfajta logikán alapuló, bonyolultabb alternatívával operálni.

A másik hiba a βουλ- és βουλευ- tövek – olykor még anyanyelvi másolók munkájában is előforduló – összetévesztéséből ered. A helyzet annyiban sajátos, hogy

⁹ Ahogy már utaltunk rá, **H** alapvetően egybeírja a szavakat, főleg a görögöket, de olykor el is különíti őket egymástól, emiatt még több bizonytalanságot tud okozni a kiolvasásnál.

¹⁰ **M²** a β-nál félbeszakad, a szótár anyagának így csak mintegy 15 %-át tartalmazza, s emiatt az esetek többségében nem lehet figyelembe venni az összevetésnél.

ezúttal az előbbi ige E/3. személyű βούλεται 'akar' alakja került be önálló címszóként a szótár ókori anyagába, ráadásul megtévesztő módon az ábécérendet megsértve a βουλευτής 'tanácsstag' lémma után (H általában betartja a betűrendet). Az α kézirat másolóját valószínűleg ez is megzavarta, amikor a βουλ- tövet tévedésből a megelőző címszó βουλευ- tövéhez hasonította, s még ékezeni is úgy ékezte (végélesen), mintha a βουλευτής többesszám alany esete volna, nem pedig igealak:

ΒΟΥΛΕΤΑΙ MAUULT H

βουλευταί mauult **B C M¹ M² N P² P³ N V om. P¹**

βούλεται mavult **Es L W¹** βούλεται **A Ed W²**

A hibázás lélektani hátterére mutat rá, hogy a βουλ- tövű igealak átminősítése βουλευ- tövű főnévvé nem vonta maga után azt, hogy a latin ekvivalenst is megváltoztassa; ezért valószínűsíthető, hogy a hibát figyelmetlenségből és félig öntudatlanul követte el, alighanem bizonytalan nyelvtudásából is következőleg. Feltűnő, hogy ezúttal **C** második latin keze sem veszi észre a hibát. Három – közös hyparchetípusra visszamenő – kézirat (**A Ed W²**) szintén összekeveri a két szótövet, de a harmadéles ékezet (βούλεται) azt valószínűsíti, hogy a szövegromlás itt egy helyesen ékezett βούλεται alakból indult ki, vagyis független az α-tól függő kéziratcsoport hibájától.

A szóban forgó kilenc kéziratot még több tucat közös hiba köti össze: a fentiekhez hasonló – írásképi vonásokhoz kötődő – betűtévesztésen alapuló szövegromlások, kiejtésből fakadó elírások, az eredeti szöveg hibájának sajátos és sikertelen javítási kísérletei, a görög nyelvű kiegészítései sajátos – néha nyelvi hibákat is tartalmazó – lerövidítései, teljes szócikkek közös kihagyásai, vagy ezek kombinációi. Ezeknek a hibáknak egy része, önmagában véve, talán nem mindig adna elég erős alapot ahhoz, hogy közös őst feltételezzünk mögöttük, nagy számuk miatt azonban, együttesen, bőven elegendők az összetartozás bizonyítására.

I. 2. **C** második generációs őse: π

C azonban nem ugyanolyan szoros rokoni szálakkal kötődik a kilenc kézirat valamennyi darabjához: öt példánnyal igen gyakran téved együtt, a másik három távolabbi rokon kódex felől nézve pedig: nem tartalmazza azt a jónéhány (több tucat) másodlagos olvasatot, amely csak ebben a három kódexben jelenik meg (ennek az ágnak a közös őst β-vel jelölöm). A kéziratok viszonya tehát így ábrázolható ágrajzon az eddigiek alapján:

1. ábra

A szóban forgó hat kézirat (**C N P¹ P² P³ V**) összetartozására leginkább közösen kihagyott szótári elemek mutatnak: leggyakrabban teljes szócikkek vagy görög címszavak görög nyelvű kiegészítései hiányoznak belőlük, szemben a másik három kódexszel (és sokszor az összes többivel). Egy kihagyásos hiba önmagában véve nem igazán erős bizonyítéka a közös származásnak, hiszen hiányzik belőle az egyedi vonás, a „pozitív” szövegromlás, ráadásul a legkönnyebben elkövethető hiba, amit másoktól függetlenül is bármikor véthet egy másoló. A kihagyás bizonyító erejét tehát

valamennyire növelheti a közös kihagyások száma, ha sokszor fordul elő, hogy egy-egy olvasat a kéziratoknak egy adott köréből hiányzik, de különösen sokatmondóak lehetnek azok a részleges kihagyások, amelyek miatt sajátos, egyedi helyzet alakul ki egy-egy szócikk esetében.

Ez utóbbira jó példa egy fentebb már említett inverz szócikk, amely valójában görög meghatározást (ὁ ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τείχους κήπος, 'a városfalon belüli és kinti kert') tartalmaz a lémma helyén, a latin megfelelő (*pomarium*) pedig eredetileg címszó volt:¹¹

ΟΕΝΤΟΣΗΤΟΙΕΚΤΟΣΤΕΙΧΟΥΣΚΗΠΟΣ POMARIUM H
 ὁ ἐντὸς C ὁ ἐντὸς pomarium N P¹ P² P³ V
 ὁ ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τείχους κήπος B M¹ | Es L W¹ om. A Ed W²

A kihagyás ezúttal a görög meghatározás érdemi részét érinti (a jelzős szerkezet fele és maga a jelzett szó esik ki), aminek következtében egy erősen hiányos értelmű címszó (ὁ ἐντὸς, 'a benti') keletkezik. Ez a – nagyfokú figyelmetlenséget és bizonytalan nyelvismeretet feltételező – hiba már annyira sajátos és egyedi, hogy nehéz elképzelni róla, hogy egymástól függetlenül követték el mind a hat kéziratban, indokolt tehát egy közös őst feltételezése (amelyet a három párizsi kézirat alapján ezentúl π-vel jelölök).

A kevésbé informatív, egyszerű kihagyások között említést érdemel néhány szócikk, pl. ἄβαξ–*abacus*, διακορεύω–*stupro*, διάπαρμα–*traiectus*, ἐπίστημι–*insisto*, *inmineo*, ἡδη ἐκ πολλοῦ–*iamdiu*, valamint görög kiegészítés, pl. a βρόχος címszó mellől: ἐν ἀφετηρίαίς τεταμένος, γαυλός mellől: ποιμενικὸν ἀγγεῖον, ξένιον mellől: τὸ δῶρον τὸ πεμπόμενον ξένω.

Az összekötő hibák között ugyanakkor akad néhány olyan is, amely pozitív bizonyítékkal szolgál. A görög címszavakban vétett kisebb elírási vagy egyszerűsítő hiba figyelhető meg pl. az alábbi három esetben:

ΓΛΥΚΕΟΠΑΤΗΣ DULCIARIO H
 γλυκεοπάτρης d. C N P¹ V γλυκεσπάτρασ d. P² γλυκεωπάτρης d. P³
 γλυκεοπράτης d. B M¹ | A Ed Es L W¹ γλυκαιοπράτης d. W²

A P²-ben, illetve P³-ban szereplő alakok nyilvánvalóan a betűcserével létrejött γλυκεοπάτρης ('édességárus') továbbromlásából keletkeztek, valószínűleg nem függetlenül attól, hogy a másolóknak nem-létező szavakkal volt dolguk. A következő apró hibából, mely az -αυ- és -ου- betűpár összetévesztéséből ered, az a (nem meglepő) következtetés is levonható, hogy a mesterpéldányt minuszcula írással írhatták:

¹¹ Az ágrajznak ettől az elágazásától kezdve, minthogy egy már dokumentáltan közös alágba tartozó (azaz, közös hyparchetípustól függő) kéziratok elkülönülését és további elágazásait vizsgáljuk, először az ebbe a közös alágba tartozó kéziratok – az adott szöveghelyen immár eltérő – olvasatait közöljük, külön sorba szedve a szembeállítható olvasatokat, majd függőlegesen vonallal (|) elkülönítve az összes többi kézirat olvasatát. A fő kérdés ugyanis az, hogy a közös al-ágba tartozó kéziratok csoportján belül (jelen esetben α-n belül) mely kéziratok viselkednek egymástól eltérően, és közöttük (jelen esetben π és β között) milyen szembenállások állapíthatók meg. A többi ághoz tartozó kéziratok – amennyiben helytálló az elemzés és érvényesek a példák – alapesetben az eredeti olvasatot őrzik, vagy másfajta szövegromlást tartalmaznak, a két alág elkülönítése szempontjából mellékes adatokat. Ezeket (jelen esetben σ és L olvasatait) az ellenőrizhetőség kedvéért soroljuk föl a függőleges vonal után, egyfajta ellenpróbának, a kéziratokat hibatípus és ábécérend szerint rendezve.

ΔΙΑΘΡΑΥΩ PERFRINGO H
διαθρύνω p. C N P¹ P² P³ V
διαθραύω p. B M¹ | A Ed Es L W¹ W²

Az utolsó hiba banalizációt tartalmaz, vagyis ezúttal egy nyelvileg létező alakra romlik az olvasat, amely viszonylagos jelentéktelensége ellenére is meggyőzően mutat az érintett kéziratok összetartozására:

ΕΠΙΛΕΓΟΜΑΙ ΟΡΤΟ Η
ἐπιλέγω o. C N P¹ P² P³ V
ἐπιλέγομαι o. B M¹ | A Ed Es L W² ἐπιλέγομαι [*posterius insertum*:] καὶ ἐπιλέγω o.
W¹

I. 3. C harmadik generációs őse: γ

A π-től származtatható hat kézirat között szintén további rokonsági kapcsolatok tárhatók föl. Alapvetően két hármas csoportot alkotnak; a cambridge-i C kódex egyértelműen P¹-hez és V-hez áll közelebb. Összetartozásukat két különösen erős bizonyíték igazolja. Az egyik egy szövegrészek áthelyeződéséből eredő hiba: két 30-31 szócikkből álló (nagyjából egy-egy oldalnyi) szakasz cserélődik meg, a másik szöveghelyen öt, egymást követő görög címszó esik ki ebben és csak ebben a három kódexben.

Az első esetben az ὄνυχες-*fidiculae* szócikk után nem a betűrendben következő ὄνυχιζομαι – *ungues*, hanem az ὀξύτης σιδήρου-*acies ferri* tétellel folytatódik a szöveg, azzal, amelyik 31 tétellel később kerül sorra H szövegében. Az ὀξύτης σιδήρου-*acies ferri* után egészen a ὄπλων κάθαρσις-*armilustrum* szócikkig folyamatosan és rendben fut a szöveg, amely – H-t véve alapul – ugyanúgy egy 31 tételt tartalmazó szakaszt tesz ki (C-ben szintén 31, de P¹-ben 30, V-ben pedig 28). A ὄπλων κάθαρσις-*armilustrum* után az az ὄνυχιζομαι – *ungues* szócikk következik, amelyiknek az ὄνυχες-*fidiculae* után kellett volna következnie, ha nem törik meg a sorrend. A szócikkek az ὀξύτης-*acumen* tételig folytatódnak (ez a szakasz H-ban 30 tételes, C-ben és V-ben 31, P¹-ben pedig 27), addig a tételig, amelyik az ὀξύτης σιδήρου-*acies ferri* szócikket előzi meg. Ezen a ponton zökkenünk vissza az eredeti kerékvágásba, mert a következő szócikk a ὁποῖος-*qualis*, vagyis az, amelyik H-ban a ὄπλων κάθαρσις-*armilustrum* szócikket követi. Mivel a két, egymással helyet cserélő szakasz nagyjából azonos hosszúságú és egy-egy oldalnyi terjedelmű (H-ban 31 tételt tartalmaznak, amely 32 sort vesz igénybe), kézenfekvő a feltételezés, hogy C, P¹ és V közös ősében vagy egy lap cserélődött meg, vagy két oszlopot másolt fordított sorrendben az írnok. Az biztos, hogy mindhárom kódexben ACBD sorrendben követik egymást a szakaszok. Egy effajta szövegcszeréről, amely mind a három kéziratban tételre pontosan ugyanott kezdődik és ér véget, nehéz elképzelni, hogy egymástól függetlenül keletkezett volna. Ebből a szövegromlásból tehát kellő bizonyossággal következtethetünk arra, hogy a három kézirat közös őstől függ, és ettől a mesterpéldánytól (ezen túl γ) öröklik ezt a hibát. Az ágrajznak ez a részlete tehát így pontosítható:

2. ábra

Más jellegű, de ugyanúgy a kódex fizikai állapotát érintő sérülés (pl. víz- vagy tintafolt) állhat a másik szövegromlás hátterében is. Mindhárom kéziratban azt

tapasztalhatjuk, hogy az ANEΠΙΛΟΓΙΣΤΟΣ INRECOGITATUS és az ANEΠΙΦΘΟΝΟΣ SINE INUIDIA szócikkek között a két tételt is beleszámítva egy öttételnyi lakúna található. A három kézirat különböző módon kezeli a helyzetet. **C**-ben a görög szöveg másolója (m^1) kihagy öt sort a görög lémmák számára (minden biztonnal egy későbbi pótlásra gondolva), m^2 viszont a hiányuk ellenére is beírja latin megfelelőket. Később m^4 valóban pótolja a görög címszavakat, s ugyanez a kéz a latin megfelelők két hibáját is korrigálja. **P¹**-ben még nagyobb a hiány: a görög címszavak teljesen hiányoznak, a hat latin megfelelőből pedig a három középső (*incuratus, inmodestus, incongruus*) kerül be tévesen a lakúna előtti görög lémma (ἀνεπίληπτος) latin ekvivalense (*incomprehensibilis*) mögé, mintha annak volnának a szinonimái. **V**-ben négy tétel nyom nélkül kiesett, viszont megmaradt az ötödik görög lémmának (ἀνεπιφθόνος) egy erősen eltorzult formája (ἀνεπιφότητος), valamint helyes alakban a latin megfelelője is:

ANEΠΙΛΟΓΙΣΤΟΣ INRECOGITATUS / ANEΠΙΜΕΛΗΤΟΣ INCURATUS /
 ANEΠΙΕΙΚΗΣ INMODESTUS / ANEΠΙΤΗΔΕΙΟΣ INCONGRUUS INHABILIS /
 ANEΠΙΦΘΟΝΟΣ SINE INUIDIA H
 á. [m^3] incuratus [m^2] / á. [m^3] inmodestus [m^2] / á. [m^3] incongruus [m^2] / á.
 [m^3] inhabilis [m^2] / á. [m^3] sine invidia [m^2] C ἀνεπιφότητος sine invidia V
 incuratus inmodestus incongruus P¹
 á. i. / á. i. / á. i. / á. i. i. / á. s. i. N P² P³ | B M¹ M² | Es L W¹ á. i. / á. i. / om. / om. /
 á. s. i. A Ed W²

Abból, hogy a görög címszavak helyét szabadon hagyta m^1 **C**-ben, arra következtethetünk, hogy a címszavak meglétét észlelte a mesterpéldányában, kiolvasni viszont nem tudta őket. A **V**-ben szereplő eltorzult szóalak alapján úgy tűnik, a másoló ebből az egyetlen görög lémmából valamit el tudott olvasni, de ez a „valami” elég távolra került az eredeti szövegtől. **P¹** nem kísérelte meg az utolsó görög szó kisilabizálását, a kiesett tételeket vagy nem érzékelte vagy lemondott pótlásukról, mindenesetre latin megfelelőiket – a helyzetet rosszul értelmezve – az előző szócikkhez kapcsolta. Összességében tehát az valószínűsíthető, hogy az öt görög címszó közül az első négy teljesen olvashatatlaná, az ötödik nehezen kibetűzhetővé vált γ -ban, miközben a latin megfelelőknek köszönhetően a hiányuk érzékelhető maradt. A görög szavakat talán valamilyen fizikai sérülés érthette, mindenesetre ez a csak ebben a három kéziratban fellépő lakúna komoly érv a három kódex közös származása mellett.

Hármukat ráadásul szintén sok egyéb összekötő hiba is összekapcsolja, elválasztva ezzel a másik ágon elhelyezkedő három apográftól (**N P² P³**). Az elírások többnyire banalizációs tévesztések; γ másolójától valamivel ritkábban származnak nyelvileg feltűnően értelmezhetetlen vagy nem-létező szavak, inkább egy másik létező (vagy lehetséges) szó kerül az eredeti helyére. A kevésbé kézenfekvő, s ezért egyéni jellegű változtatások közül ötöt érdemes kiemelni. A legsajátosabb talán két létező görög melléknév (λεπτά 'finom, lágú', és λεπρά 'érdes') összekeverése egy viszonylag ritka ('lágú belső részek') kifejezésben:

ΛΕΠΤΑΕΝΤΕΡΑ ΗΑΕCLACTES [*sic*] H
 λεπρά έντερα l. C P¹ V
 λεπτά έντερα l. N P² P³ | M¹ | A Ed Es L W¹ λεπτή έντερα l. B om. W²

A tévesen beírt jelző, bár önmagában véve értelmes, a jelzett szóval viszont nem alkot valódi jelentéssel bíró szószerkezetet, számunkra azonban ismét a hiba egyedisége

az elsődlegesen fontos – ezt a tévesztést is nehéz elképzelni, hogy egymástól függetlenül követte el a három kódex három másolója. A következő szóban egy gyakori igeképzőt toldanak a másolók az igéhez, egy elvben lehetséges, a gyakorlatban azonban nem létező igealakot hozva létre ezáltal:

ZΩΓΡΑΦΩ ΠΙΝΓΟ Η
ζωγραφίζω p. **C P¹ V**
ζωγραφῶ p. **N P² P³ | B M¹ | A Ed Es L W¹ W²**

A következő példában egy ritka melléknévből esik ki egy betű; az így keletkező alak szintén nem létezik, de maga az -ικός végződés gyakran használatos melléknévi képző:

TΑΜΙΑΚΟΣ FISCALIS Η
ταμικός f. **C P¹ V**
ταμιακός f. **N P² P³ | B M¹ | A Ed Es L W¹ W²**

A negyedik példában az eredeti passzív aoristos participium végződését a medio-passzív perfectum képzőjével cseréli ki mindhárom érintett kódex másolója. A változtatások egy nem-létező hibridformát eredményeznek:

ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΣΘΕΙΣΑ TRUNCATAMUTILATA Η
ἀκροτηριασμένα t. m. **C P¹ V**
ἀκροτηριασθεῖσα t. m. **N P² P³ | B M¹ M² | ἀκρωτηριασθεῖσα L om. A Ed Es W¹ W²**

A variánsok ugyanakkor még két másik összefüggésre is rávilágítanak. Egyrészt, az eredeti ómega valószínűleg még az α kéziratban rövidülhetett omikronra, hiszen valamennyi tőle függő kéziratban megjelenik, másrészt σ írnoka kihagyta a szótárból (ahogy ezt más participiumokkal is teszi). Egyedül L őrzi meg az eredeti olvasatot; ez is gyakran előfordul.

Az utolsó példában egy három sorral korábban szereplő lémmát (ἀκροατήριον 'előadóterem') ismételi meg γ másolója az épp másolásra váró címszó (ἀκρόδρυον 'faág csúcsa') helyett, amely jelentésében nagyon különbözik tőle, írásképeben viszont meglehetősen hasonlít rá:

ΑΚΡΟΔΡΥΟΝ CACUMEN RAMI
ἀκροατήριον cacumen rami **C** ἀκροάριον cacumen **P¹** ἀκροάριον cacumen rami **V**
ἀκρόδρυον cacumen rami **B M¹ M² | N L** ἀκρόδρυον rami **P³** ἄ. retium **P²**
| ἀκρόδρυον cacumen minis ramus rami **Es** ἀκρόδρυον cacumen **A Ed W¹**
ἀκρόδρυον ramus **W²**

C olvasata a szövegromlásnak valószínűleg már egy második fázisát képviseli. A két közeli rokon kódexben (**P¹** és **V**) ugyanis egy olyan variáns szerepel, amely egyfelől egy δ-α vizuális, másfelől egy υ-ι hangzásbeli tévesztés révén közvetlenül leszámaztatható az eredeti ἀκρόδρυον szóalakból. **C** hozzájuk képest még egy többletszótagot (-τή-) is tartalmaz; a betoldás nyilvánvalóan a már említett ἀκροατήριον befolyása alatt valósult meg, de alapvetően az idézhette elő, hogy *m¹* egy fantomszóval volt kénytelen valamit kezdeni, amikor mintapéldányában, γ-ban az ἀκροάριον címszóhoz ért.

C, **P¹** és **V** közös származását számos kihagyás is megerősíti. A teljes szócikkek esetében a kihagyás a véletlennek is tulajdonítható, a latin ekvivalens nélküli görög lémmáknál viszont (ilyen szócikkből több tucat is van **H**-ban) az esetek jóval magasabb száma miatt szándékosnak tűnik γ részéről, hogy inkább kiiktatja, mintsem hogy lefordítsa vagy meghagyja őket latin megfelelő nélkül. Pl. a következő szócikkek hiányoznak ebből a három kéziratból szemben **N P² P³** ággal: ἀκολουθῶ–*sequor*, διαστολή–*distinctio*, ζωστήριον–*cingulum*, ἡ ἄρα–*anne*, θετός–*adoptiuus*, σεσιρῶς *Lat. vac.*, συμπράττω *Lat. vac.*, συνεγκωμιάζω–*conlaudo*, τελεσφόρος *Lat. vac.*, τερηδών εἶδος φλυκταίνης *Lat. vac.*, τρέπομαι *Lat. vac.*, τρέπω *Lat. vac.*, ὑπερημερία *Lat. vac.*, ὑπερήμερος *Lat. vac.* **C**, **P¹** és **V** nem veszi át például a ΒΟΥΤΟΜΟΝ címszó romlását βούτουμον-ra (**N P² P³**) vagy az ΕΞΕΖΗΤΗΜΕΝΟΣ-ét ἐξεζητουμένος-ra (**N P³**), illetve ἐξεζητούμενος-ra (**P²**).

I. 4. **C** negyedik generációs őse: ε

C helyét a γ alá tartozó három kódex között is tovább lehet pontosítani. **C** és **P¹** viszonylag sokszor követ el együtt egyszerűbb hibákat **V**-vel szemben, amelyek betűtévesztésből, kiejtésből vagy banalizációból erednek. Egyszerű betűtévesztések értelemszerűen elsősorban a ritka szavaknál következnek be; fonetikailag egymáshoz közel álló hangok cserélnek helyet. Íme egy-egy példa λ-v, illetve τ-κ tévesztésre:

ΒΕΛΟΘΗΚΗ ΗΟCFARETRUM FARETRA H
βενθήκη [*m³ correxit litteram -v- in -λ-*] f. **C** βενθήκη f. **P¹**
βελοθήκη f. **V** | **N P² P³** | **B M¹** | **A Ed Es L W¹ om. W²**

ΒΕΡΟΥΤΑ ΑΜΜΕΝΤΟΜ Η
βεροῦκα armentum **C P¹**
βεροῦτα a. **V** | **N P² P³** | **B M¹** | **A Ed Es L W¹ βερουτα a. M² om. W²**

Azonos hangértékű betűk (η és υ) összekeverésével vét helyesírási hibát a két másoló az összes többivel szemben pl. a következő esetben:

ΘΗΛΗ Η
θηλύ **C P¹**
θηλή **V** | **N P²** | **B M¹** | **A Ed Es L W¹ W² μασθός P²**

Szintén a bizánci kiejtést tükröző írásmód vezet helyesírási hibához ennél a példánál:

ΝΕΩΝΡΑΜΦΗ Η
νεῶν ράμβη **C P¹**
νεῶν ράμφη **V** | **N P² P³** | **M¹** | **A Ed Es L W¹ -φοι B**

Ragozási paradigmák, képzők összekeveréséből eredő hibákat (elbizonytalanodó nyelvtanulók jellegzetes tévesztéseit) tartalmaznak a következő helyek, az első példa a v- és o-tönűek összetévesztését:

ΒΕΛΤΙΟΝ ΜΕΛΙΟΥΣ ΠΟΤΙΟΥΣ Η
βέλτιος melior **C P¹**

βέλτιον melius potius V | N P² P³ | B M¹ | A Ed Es L W¹ βελτιον melius p. M² W²

C P¹ közös ősének (ezen túl: ε-nek) a másolója a hímnemű melléknevek gyakoribb végződésére változtatta a középfokú alakot, talán nem függetlenül attól, hogy a latin ekvivalensben is hibát követett el: a következő sorban szereplő hímnemű alakot írta le ide is a semlegesnemű helyett. A következő két példában két-két gyakori főnévképzőt cserél föl a másoló:

ΜΑΚΑΡΙΣΜΟΣ Η
μακαριότης C P¹
μακαρισμός V | N P² P³ | B M¹ | A Ed Es L W¹ W²

ΥΠΑΓΟΡΕΥΣΙΣ Η
ὑπαγορεύτης C P¹
ὑπαγόρευσις V | N P² P³ | B M¹ | A Ed Es W¹ W²

Másutt egy melléknevet főnevesít tévedésből:

ΜΕΛΕΤΗΤΙΚΟΣ ΜΕΔΙΤΑΤΙΟΥΣ Η
μελετισμός meditatus P¹ μελετισμός C
μελετικός meditatiuus V | N P² P³ | B M¹ | A Ed μελετητικός m. Es L W¹ om. W²

A szövegromlás, ahogy az összehasonlításból kiderül, egy korábbi elírás folytatása: a -τη- szótagot már α másolója kihagyhatta, és ezúttal is a latin ekvivalens elrontásával kölcsönhatásban követte el ε másolója a szófajcserével járó hibát.

Végül említést érdemel két banalizáció. Közülük az első jóval könnyebben elkövethető hiba: a ritka τρίκλινον szó lambdája elé alighanem az előző szócikk (τρικλινον) és a latinban is létező *triclinium* asszociációjával csúszik be egy kappa:

ΤΡΙΑΙΝΟΝ ΤΡΙΦΙΛΟΜ ΓΕΜΜΑΡΟΜ Η
τρικλινον t. C P¹ | τρικλινον t. g. A Ed
τριλινον t. V | N P² P³ | B M¹ | Es L W¹ τριλινον t. M¹ om. W²

A másik esetben egy magyarázó glosszának tűnő alak váltja föl az eredeti lémmát:

ΤΥΧΗΡΩΣ
τυχήν C P¹
τυχηρῶς V | N P³ | B M¹ | A Ed Es L W¹ W² τυχηρῶ P²

A két kézirat összetartozását jónéhány kihagyásos hiba erősíti meg; a következő szócikkek hiányoznak mindkét példányból: αἰγονόμος–*caprarius*, δραξάμενος–*nanctus*, θυρεπανοίκτης–*effractor*, ἵπποστάσιον–*stabulum equile*, ἵππουρος ἰχθύς–*cliris*, μῦσος–*scelus*, μυρτεῶν–*hoc murtetum*, οἶσω–*feram. fero. perfero*, σαθροῦμαι–*casso*, συμπερινοστώ–*conlustrō*, συνουσιάζω–*coeo. cubito*, νεῦρα τὰ τῆς κιθάρας–*fides*.

A fenti pozitív érveket kiegészíthetjük emellett néhány negatívval is: a γ-ba tartozó három kézirat több tucat esetben kimarad azokból az újításokból, illetve mentes azoktól a hibáktól, amelyeket a δ-tól eredeztethető három kézirat tartalmaz. γ-ból hiányoznak például a következő utólagosan beillesztett szócikkek, amelyek csak és

kizárólag N-, P²- és P³-ben fordulnak elő a 15 apográf közül: βαῖά-*parua*, βοάω-*clamo*, γαμψός (N P³) γαμψώς (P²) – *uncus*, γαμψόνυχος (N P³) γαμψώνυχος (P²) – *uncus*, ἔλιξ-*reflexio*.

Utoljára maradt a C és P¹ közötti kapcsolat tisztázása. A kérdés könnyen eldönthető. Tekintve, hogy egyfelől C-ből – P¹-gyel szemben – a latin megfelelők többsége hiányzik, másfelől P¹-ben – C-vel szemben – számos lakúna van (pl. 9 szócikk ΑΓΩΓΕΥΣ és ΑΔΑΚΡΥΤΟΣ között, 37 ΒΑΚΤΡΟΝ és ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΣ között, 26 ΔΙΑΦΑΙΝΩ és ΔΟΓΜΑΤΙΖΩ között, 26 tétel ΜΕΤΑΓΩ és ΜΕΤΕΩΡΙΖΕΙΝ között), a hiányzó részletekhez egyik példány sem juthatott hozzá a másiktól. Ebből az következik, hogy a két kézirat egyike sem függ a másiktól, mindegyikük a másiktól függetlenül külön-külön készült e-ről.

A fentiek alapján a következőképp helyezhető el a kézirati családfán C:¹²

3. ábra

A szócikkek egésze és a görög címszavak alapján felvázolt kép után lássuk, mire következtethetünk a latin megfelelőkből. Amint előljáróban már jeleztem, megítélesem szerint a latin ekvivalensek két csoportját beíró két kéz három különböző példányból dolgozott: *m*² ugyanabból, mint a görög kéz (*m*¹), *m*³ viszont a családfa másik ágához tartozó két kódexből.

4. ábra

II. 1. Az első latin kéz (*m*²)

Az „első latin” kéz hovatartozásának megállapítására jóval kevesebb pozitív bizonyíték áll rendelkezésre, mint a „második latin” kéz esetében, részint a lemásolt szöveg kisebb mennyisége, részint az eredetihez való nagyobb hűsége, kevesebb és kisebb eltérései miatt. A másodlagos olvasatoknak két típusa azért jól megragadható néhány szöveghelyen. A latin megfelelők egyfelől olykor π módosításait és újításait tartalmazzák, másfelől π-vel, sőt ε-vel közös hibákat.

Az újításokat illusztrálhatja a következő négy példa. Az első esetben C szövege egy olyan latin megfelelőt hoz, amely érthető okokból tér el a H-ban eredetileg szereplő szavaktól. Az ἄκλητος ('hívatlan', 'meg nem hívott') melléknév fordítására ugyanis H két olyan melléknévi igenevet ad meg, amely közül az egyik (*inuitatus*, 'meghívott') épp az ellenkezőjét jelenti latinul, a másik (*inuocatus*) pedig kétértelmű.¹³ (Az eredeti szövegből vagy kiesett egy tagadószó, vagy a szótár nem-latin anyanyelvű szerkesztőjét tévesztette meg, hogy az *in-* előtag nem csak fosztóképző, de ra-/re-, stb. jelentésű igekötő is.) C újítása (*non uocatus*) ezt a kétértelműséget, illetve jelentésbeli eltérést iktatja ki. A mi szempontunkból azonban az a fontos, hogy ez a módosítás még öt másik kéziratban is föltűnik, pont azokban, amelyek korábbi elemzésünk szerint π-től származnak, ráadásul valamennyiükben:

ΑΚΛΗΤΟΣ INUITATUS INUOCATUS H

¹² A β és δ hyparchetípustól származó kódexek részletes vizsgálata meghaladná a jelen cikkben kitűzött célokat, csupán jelzem a köztük feltételezhető rokoni kapcsolatokat.

¹³ A szó kétértelműségére szócikk is épül Plautusnál (*Capt* 70), ahol egy parazita azért kapja a *Scortum* gúnynevet, mert meg is szokták hívni a lakomákra, meg nem is (*inuocatus soleo esse in convivio*), ti. a lakomának csak egy bizonyos pontján.

ἄκλητος non uocatus **C N P¹ P² P³ V**
ἄ. inuitatus. inuocatus. **B M¹ M² | L | ἄ. inuocatus A Ed Es W¹ W²**

Ez az egyezés nem teljes bizonyosságú érv az érintett kéziratok összetartozása mellett, hiszen az eredeti szöveg tartalmi ügyetlenségére egymástól függetlenül, csupán saját nyelvérzékük alapján is rájöhetnek a latin nyelvű másolók, mégis komoly jelzésnek számít, mert statisztikailag nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy véletlenül pont abban a hat kódexben oldották meg ugyanúgy a problémát, amelyik számos más közös másodlagos olvasat révén egyébként is közös őstől származtatható.

A következő összekötő eltérés egy második latin szinonima beiktatásából fakad: az 'elválaszthatatlan' (*inseparabilis*) mellett az 'oszthatatlan' (*indivisibilis*) jelentést is megtalálhatjuk C-ben, valamint három másik kéziratban is, amelyek π-től függenek:

ΑΔΙΑΧΩΡΙΣΤΟΣ INSEPARABILIS H
ἀδιαχώριστος inseparabilis. indivisibilis **C N P² P³**
ἄ. inseparabilis **B M¹ M² | P¹ V | A Ed Es L W¹ W²**

A bizonyíték ezúttal sem megingathatatlan, de nem is jelentőség nélküli, mert a két kézirat (**P¹ V**), amelyikből hiányzik ez a betoldás, számos alkalommal elhagy második vagy harmadik ekvivalenst az első mellől (valószínűleg nem saját használatra készült példányokról van szó), az ő esetükben tehát nem elszigetelt és szokatlan jelenség a kihagyás, ami cáfolná a második szinonima meglétét π-ben. A harmadik példában a betoldás terjedelmesebb volta miatt látványosabb a π ágán lévő kéziratok egyezése:

ΑΙΡΑ ΗΤΙΣΕΝΤΩΣΙΤΩΕΥΡΗΣΚΕΤΑΙ ΛΟΛΙΟΥΜ Η
αἶρα ἢ ἐν τῷ σίτῳ l. quod in frumento nascitur **C** αἶ. ἢ ἐν τῷ σίτῳ l. quod est in frumento **P¹ αἶ. ἢ ἐν τῷ σίτῳ l. quod in frumento P² P³ V lacunam habet N**
αἶρα ἢ τις ἐν τῷ σίτῳ l. **M¹** αἶρα ἢ οὔσα ἐν τῷ σίτῳ l. **B** αἶρα Lat. vac. **M² |** αἶρα ἢ τις ἐν τῷ σίτῳ εὐρίσκειται l. **L |** αἶρα. εὐρίσκειται ἐν τῷ σίτῳ l. **Es W¹ αἶ. l. W²**
αἶρα l. **A Ed**

A betoldott rész ezúttal a görög kiegészítő magyarázat (ἢ τις ἐν τῷ σίτῳ) többé-kevésbé szószerinti fordítása. A hat kézirat nem teljesen azonos formában tartalmazza a fordítást: míg C-ben a *nascitur*, P¹-ben az *est* váltja ki a görög igét (εὐρίσκειται), háromból hiányzik az ige (talán ez volt a fordítás eredeti formája), a hatodikban pedig megint lakúna miatt kiesett az egész szócikk. Maga a fordítás azonban csak a π-től eredeztethető kéziratokban jelenik meg, ami a rokonság elég erős jelzésének tekinthető. Az utolsó példában egy harmadik ekvivalens csatlakozik a másik kettőhöz:

ΑΙΔΩΣ ΠΥΔΟΡ. ΠΥΔΙΚΙΤΙΑ Η
αἰδώς pudor. pudicitia. verecundia **C P¹ P² P³ V L lacunam habet N**
αἰδώς pudor. pudicitia **B M¹ M² |** **A Ed Es W²** αἰ. verecundia. p. p. reuerentia **W¹**

Ugyanezt a kiegészítést (*verecundia*), mely a gazdag jelentésű αἰδώς egyik árnyalatának kézenfekvő latin megfelelője, a π-hez tartozó példányokon kívül L-ben és W¹-ben is megtalálhatjuk, úgyhogy önmagában véve nem lehetne komoly bizonyítéknak tekinteni, más érvek megerősítésének viszont feltétlenül.

A másik pozitív bizonyítékot néhány hiba adja. Közülük a leglátványosabb az ἀκαθήκων lémmát fordító *inofficiosus* romlása *inficiosusra*. A szövegromlás azért

feltűnő és szövegkritikai szempontból tanulságos, mert nem látni rajta, milyen körülmény idézte elő (sem vizuális, sem hangzás-, sem jelentésbeli szempontok nem játszhattak szerepet); valószínűleg csak véletlenül esett ki a szó második szótagja (-of), egy nyelvi értelmetlen alakot eredményezve ezzel:

ΑΚΑΘΗΚΩΝ INOFFICIOSUS

ἀκαθήκων inficiosus **P² P³ V** á. [*m¹*] inficiosus [*m²*] inofficiosus [*m¹*] **C** á.
indeuotus **P¹ lacunam habet inter** αἰδοῦμαι *et* ἀκατασκευάστος **N**
á. inofficiosus **B M¹ M²** | **A Ed L** ἀκαθήκων κοντος inofficiosus **Es W¹ om. W²**

A kéziratban jól látható, hogy a hibás szövegváltozatot *m²* írta be, a helyes olvasat a viszonylag kevés helyen beavatkozó utolsó kéz (*m¹*) tollából származik; annak kérdését, vajon saját kútfőből vagy egy másik példányból jutott hozzá, a javításból nem lehet megállapítani. A másik érintett öt kézirat közül három – **C** első latin kezéhez hasonlóan – minden további nélkül átveszi az értelmetlen latin szót (ez az átgondolatlanság meglepő ugyan, de számunkra beszédes), **P¹** a rákövetkező szócikk (ἀκαθοσίωτος) latin megfelelőjét (*indeuotus*) írja be ide is, míg **N**-ben egy lakúna miatt nem lehet ellenőrizni a helyet. Az α-tól származtatott három kézirat (**B M¹ M²**) nem osztozik a hibában.

Hasonló forgatókönyvre utal az ἀνέγκλητος címszóhoz tartozó *inaccusabilis* romlása *incusabilis*ra:

ΑΝΕΓΚΛΗΤΟΣ INACCUSABILIS H

ἀνέγκλητος incusabilis **C P² V** á. non incusabilis **P¹ á. Lat. vac. P³ lacunam habet N**
á. inaccusabilis **B M¹ M²** | **A Ed Es W¹ W²** á. inaccusabilis. nullum crimen habet **L**

A hibát némileg előkészíti a **H**-ban szereplő latin ekvivalens (*inaccusabilis*), amely – a fentebb említett ἀκκλητος szó megfelelőihez hasonlóan – szintén a görög szó tükörfordításának tűnik, egy olyan szónak, amelyet sem a klasszikus-, sem a későókori latinságban nem használtak.¹⁴ A tükörfordítás alapját a klasszikus korban létező *accusabilis* adta ugyan, de ennek fosztóképzővel ellátott alakjára nincs adat. A **C**-ben és még két másik kódexben szereplő *incusabilis* melléknév viszont, ha ritkán is, de használt szó, csakhogy az *accusabilisszal* rokon-, vagyis az ἀνέγκλητος-szal ellentétes értelmű. Az *inaccusabilis incusabilis*ra történő változtatásának tehát többféle motivációja is lehet, mindenesetre az eredeti melléknév jelentése az ellenkezőjére fordult. Ez készíthette **P¹** másolóját arra, hogy tagadószt illesszen be elé, **P³** másolóját pedig arra, hogy üresen hagyja a latin ekvivalens helyét. Az egyes példányok olvasatai részben eltérnek ugyan egymástól, de mindegyikük (kivéve **N**-t, ahol itt is lakúna van) egy π-ben bekövetkezett hibára enged következtetni.

Ami pedig a **C** és **P¹** közös ősére (ε) mutató hibát illeti, erre két hasonló hangzású és írásképű főnév összetévesztéséből lehet következtetni. Az eredeti *depressio* 'levertség' helyett a kontextusba nem igazán illő *deprehensio* 'elfogás' szó került mindkét kézirat szövegébe:

ΑΘΥΜΙΑ ANXIETAS EXANIMATIO ANIMI DEPRESSIO H

ἀθυμία anxietas. exanimatio. animi depressio **C P¹**

¹⁴ Az Oxford Latin Dictionary nem tartalmazza, a Forcellini csupán ezt az egyetlen előfordulási helyét adja meg.

á. a. e. animi depressio β (B M¹ M²) P² P³ Es á. a. e. W¹ á. a. A Ed lac. habet W² á. a. e. pusilanimitas N á. defectio. angietas V á. a. e. animi depressio. defectio. mestitia. timiditas L

Végül, említést érdemel egy *argumentum ex silentio* is: *m*² sosem korigálja vagy egészíti ki más hagyomány alapján a görög szöveget, ellentétben *m*³-mal, amelyik folyamatosan ezt teszi, és épp ezek alapján a beavatkozások alapján lehet a legegységelműbben megállapítani forrásait.

II. 2. A „második latin” kéz (*m*³)

A betoldások tehát különösen fontosak a „második latin” kéz (*m*³) forrásainak azonosításánál. Segítségükkel azért is lehet egészen pontosan feltérképezni a kézirat hovatarozását, mert *m*³ nem csak latin megfelelőket illeszt be, hanem egész szócikket és lapszéli jegyzeteket is átmásol. Ezek egyik – rendre visszatérő – tanulsága az, hogy a C-ből hiányzó latin ekvivalenseket *m*³ alapvetően W¹-ből pótolta.

Az első példánkban C egy ritkán használt görög igét tartalmaz, amely nincs meg H-ban, azaz nem része az ókori szótár eredeti anyagának, viszont szerepel Es-ben és W¹-ben is, azzal a különbséggel, hogy az előbbiben csupán görög szinonimák magyarázzák a kevésbé ismert címszót, az utóbbiban latin fordítás is mellékelve van. C ezzel a latin fordítással együtt hozza a szócikket:

ἄττω τὸ ὄρμῳ καὶ βαδίζω Es ἄττω τὸ ὄρμῳ καὶ βαδίζω invado. pergo W¹ C om. A Ed W²

A két olvasat közül az egynyelvű szócikk tűnik korábbinak, és pedig azért, mert alighanem a *Suda*-ból, vagyis egy egynyelvű lexikonból származik,¹⁵ és egyike annak a több tucat hozzátételnek, amellyel még Sagundino bővítette a maga szótárát, σ-t (Es mesterpéldányát), a latin fordítás pedig ennek megfelelően az eredeti görög magyarázathoz képest további változtatást-bővítést jelent. A szószerinti egyezés mindenesetre – az elsődlegesség kérdésétől függetlenül – elég egyértelműen mutatja, hogy C szövege ezen a helyen közvetlenül W¹-től függ.

A második példa kicsit más természetű, de hasonlóan egyértelmű bizonyítékkal szolgál. C ezúttal egy olyan nyelvtani kiegészítést tartalmaz (egy ige aoristos-alakját), amely nem csak H-ból, de Es-ből is teljes mértékben hiányzik:

ΑΠΟΛΑΥΩ FRUO [sic] PERFRUOR H

ἀπολαύω fruor, ris, perfruor Es ἀπολαύω augmentum habens in η ut ἀπήλαυον perfruor W¹ ἀπολαύω ἀπήλαυον perfruor C á. fruor W² ἀπολάβω fruor Ed A

A W¹-ben megjelenő információt lerövidíti ugyan *m*³, vagyis az egyezés nem teljes, de az egyszerűsítés maga is inkább a másodlagosság, a leszármazás jele. Ráadásul, W¹-re eleve jellemző, hogy a szótár egyes igéihez a kézirat másolója, Lianoro Lianori rendszeresen beír utólag rendhagyó *aoristos* vagy egyéb actiójú alakokat;¹⁶ ez a szöveghely is ezek sorába tartozik. Ugyanezt figyelhetjük meg a következő példán is,

¹⁵ A *Suda* bár 3. személyű alakban, de pont ugyanazzal a két görög igével határozza meg: ἄττει: ὄρμῃ, βαδίζει.

¹⁶ G. *Bolonyai*: Who copied Janus Pannonius's *Vocabularium*? The Beginnings of Greek Studies in Hungary. In: *Graecia transvolavit Alpes*. Ed. F. *Ciccolella* – L. *Silvano*. Leiden – Boston (m. e.).

azzal a különbséggel, hogy m^3 ezúttal egy utólag betoldott görög szinonimát, valamint egy harmadik latin megfelelőt is átvesz **W¹**-től, miközben **Es** semmilyen többletinformációt nem nyújt **H**-hoz képest:

ΒΛΑΣΤΑΝΩ GERMINO PULLULO **H**

βλαστάνω germino pullulo **Es** βλαστάνω και βλαστέω/-ῶ αορ ἔβλαστον germino. pullulo. nascor **W¹ C** βλαστάνω germino **A Ed W²**

Sajátos esetet jelent egy másik igei szócikk, amelynek latin megfelelőjét *futurum perfectum*-ban tünteti föl **H**, és maga az ige jelentés szempontjából is csak némi jóindulattal tekinthető elfogadható megoldásnak:

ΑΠΟΛΟΙΜΠΑΝΟΜΑΙ [*sic*] AFUERO **H**

ἀπολιμπάνομαι relinquo, -queris **Es** ἀπολιμπάνομαι relinquo quia sequi non possum **W¹ C** ἀπολυμπάνομαι relinquo **A Ed W²** ἀπολοιμπάνω -μαι afuero **L** ἀπολιμπάνομαι afuero **B** ἀ. affuero **N P² P³ V om. P¹**

A σ -tól függő kéziratok mindegyike az eredetnél (*absum*) találóbb megfelelőt tartalmaz (*relinquo*), éspedig a szokásos *praesens imperfectum* alakban, miközben a többi kézirat nem orvosolja a problémát. Az új ekvivalens mellett viszont kizárólag **W¹**-ben található meg a **C**-ben is olvasható további pontosítás (*quia sequi non possum*); a közvetlen kapcsolat itt is nyilvánvaló közöttük.

Es (vagy elődje) száznál is többször bővíti teljes szócikkkel a Pseudo-Kyrrillos eredeti szókincsét. Ezeknél az újításoknál is előfordul, hogy **W¹** módosít a latin megfelelőkön, és **C** szövegén nem csupán az figyelhető meg gyakran, hogy átveszi az **Es**-ben megjelenő bővítéseket, hanem az is, hogy ezeket **W¹** kiegészítéseivel vagy módosításaival együtt teszi, mint ennél a példánál is:

ἀπορρώξ ἢ ἀπορροή emanatio. manatio **Es** ἀπορρώξ ἢ ἀπορροή emanatio. locus abruptus. rupes **W¹ C om. A Ed W²**

Az esetek többségénél persze nem lehet megállapítani, hogy a két kézirat melyike szolgált mesterpéldányként **C** számára, mert **Es** és **W¹** ugyanazt a szövegváltozatot kínálják. Így például, ha mindkettőből egyaránt hiányzik egy szócikk, amelynek görög címszava viszont bekerült m^1 jóvoltából **C**-be, akkor m^3 rendre úgy jár el, hogy üresen hagyja a latin megfelelő helyét (lásd pl. az ἀποχλοπιῶ, ἀπὸ χρήσεως, ἀπτώητος vagy ἀρχιερεία címszavakat). Ebből értelemszerűen csak arra lehet következtetni, hogy a mintapéldánya nem adott segítséget az adott szócikkhez (arra pedig nem vállalkozott, hogy saját maga lefordítsa a görög lémmát).

Utolsónak vegyünk egy kicsit bonyolultabb esetet, melynek a tanulsága azonban szintén az eddigieket támasztja alá. A bonyodalom **H** szövegéből ered, ahol két szócikket „összecsúsztva” találunk: egy görög lémma mellől (ΑΣΤΡΑΓΑΛΙΝΟΣ Ο ΣΤΡΟΥΘΟΣ, 'tengelice') kiesett a latin megfelelő, a következő szócikk görög címszava viszont (ΑΣΤΡΑΠΗ, 'villámlás') fölcsúszott mellé, mintha annak kiegészítése volna, a latin oszlopba pedig csak ennek az utóbbi szónak a megfelelője került:

ΑΣΤΡΑΓΑΛΙΝΟΣΟΣΤΡΟΥΘΟΣΑΣΤΡΑΠΗ: ΗΟC FULGOR. FULGUR **H**

Es és **W¹** közös őse (σ) – szemben α összes kéziratával, valamint L-lel – átlátja az összekuszálódott helyzetet és rendet teremt a szótári elemek között: megadja az első görög lémma latin megfelelőjét (*carduelis*), még egy görög szinonimát is mellékelve hozzá (ἀκανθυλλίς), valamint új sorba írja az ἀστραπή-*fulgor* szópárt, vizuálisan is szétválasztva ezzel az összenőtt két szócikket. **C** második latin keze (*m³*) egyértelműen σ megoldását veszi át, hiszen beírja a görög címszó betoldott szinonimáját és latin megfelelőjét is:

ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς καὶ ἀκαθυλλίς carduellus / *om.* [*m³*] **C**
 ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς καὶ ἀκανθυλλίς carduelis / ἀστραπή hoc fulgor. –goris
Es
 ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς καὶ ἀκανθυλλίς carduelus / ἀστραπή hoc fulgor. –goris
W¹
 ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς καὶ ἀκανθυλλίς carduelis / ἀστραπή hoc fulgor **Ed A**
om. / ἀστραπή fulgor **W²**
 ἀστραγαλῆνος fulgur / ἀστραπή hoc fulmen. fulgor **N P³** ἀστραγαλῆνος fulgur /
om. **P²**
om. / *om.* **P¹** *lacunam habet V*
 ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς ἀστραπή hoc fulgor. fulgur **B M¹ M²**
 ἀστραγαλίνος ὁ στρουθὸς *Lat. vac.* / *om.* **L**

A σ-tól való származásnak az sem mond ellent, hogy az ἀστραπή-*fulgor* szócikk hiányzik **C**-ből. A rokon kódexek tanúsága szerint ugyanis ez a szócikk nagy valószínűséggel már γ-ban kiesett, ezért nem írta be *m¹* sem a maga példányába, vagyis *m³* nem kihagyta, hanem „csak” elmulasztotta pótolni a szócikket. A **W¹**-től való közvetlen függés pedig a latin ekvivalens alakjából derül ki: **C** éppúgy hibásan –*us* végződéssel írja a madár nevét, mint **W¹**, ráadásul az „l” felesleges megkettőzésével továbbrontva rajta.

Más a helyzet a margináliákkal és azokkal a szócikkekkel, amelyekhez lapszéli kiegészítések is tartoznak. Ezek többségét a „második latin kéz” (*m³*) **Es**-ből írja ki, nem pedig **W¹**-ből. Ezt tanúsíthatja az alábbi szöveghely. **H**-ban önmagában áll egy görög címszó (ΔΙΑΠΛΗΚΤΙΖΟΜΑΙ) latin fordítás nélkül, ehhez képest **Es** nem csak a latin megfelelőt pótolja, hanem egy vele összefüggő másik görög szót is beír (közvetlenül mellé, nem a sorok közé vagy a lapszélre) a latin megfelelőjével együtt, sőt még egy terminológiai magyarázatot is fűz a megadott latin megfelelőhöz (a *Digestá*ból), ezt már a margóra. **W¹** csak az első szócikk kiegészítését és a második szócikket veszi át, a latin szóhoz tartozó magyarázatot nem (latin szavakra vonatkozó margináliákkal szinte mindig ezt teszi **W¹**), **C** viszont **Es** valamennyi kiegészítését, tehát a **W¹** által kihagyott részt is (még ha rövidítve is):

ΔΙΑΠΛΗΚΤΙΖΟΜΑΙ *Lat. vac.* **H**
 διαπληκτίζομαι. διαπληκτισμός rixos xas. haec rixa xae [*in margine:*] Inter turbam et rixam multum interesse Labeo ait, namque turbam multitudinis hominum et coetum, rixam autem esse duroum [= *Dig.* 47.8.4] **Es**
 διαπληκτίζομαι. διαπληκτισμός rixor xaris. rixa ae. **W¹**
 [*in margine:*] διαπληκτίζομαι. διαπληκτισμός rixor. aris. turba multitudinis rixa duorum inquit Labeo **C**
 διαπληκτίζομαι rixor / διαπληκτισμός rixa χ

A szöveghely egyfelől teljes egyértelműséggel bizonyítja, hogy m^3 közvetlenül **Es**-ből vette át a jegyzetet (hiszen **W¹**-ben nincs meg ez a marginália, ahogy egyetlen másik példányban sem), másfelől további következtetésekre is lehetőséget ad a másolás menetével kapcsolatban. Több körülmény is arra mutat, hogy m^3 – miközben **Es**-ből a lapszéli jegyzetet kiírta – vele párhuzamosan használta a másik kéziratot, **W¹**-et, pontosabban, fordítva: alapvetően **W¹**-ből dolgozott, és ezt egészítette ki rendre **Es** adataival, melyet szintén folyamatosan keze ügyében tarthatott. **W¹** elsődlegességére mutat először is, hogy a szócikken belül a latin igei megfelelőt m^3 a **W¹**-gyel megegyező alakban (*rixor*) hozza, nem pedig az **Es** által használt nem-klasszikus (vagy véletlenül elért?) formában (*rixa*). Lehet, hogy m^3 magától javította ki a cselekvő igét a klasszikus normákhoz igazodó deponens alakra, de további szempontok inkább azt a forgatókönyvet valószínűsítik, hogy a helyes alak **W¹**-ből került **C** szövegébe. **C**-ből ugyanis a görög rész átírásakor (melyet még m^1 végzett) nem csak a ΔΙΑΠΛΗΚΤΙΖΟΜΑΙ, hanem a rákövetkező ΔΙΑΠΝΕΩ PERSPIRO szócikk is kiesett, és m^3 ez utóbbi tételt is pótolta. A pótlás egyhuzamra történhetett (az íráskép egységes jellegéből indokolatlan volna több fázisra következtetni), de ennél fontosabb, hogy a görög lémma mellé nem az eredeti latin ekvivalenst (*perspiro*) írja be, ahogy ez **Es**-ben is olvasható, hanem azt, amelyik **W¹**-ben szerepel (*perflo as*). Az egyezés azért is feltűnő, mert ez a módosítás csak és kizárólag Lianori példányában szerepel, ráadásul a 2. személyű alak megemlítésére is kiterjed:¹⁷

ΔΙΑΠΝΕΩ PERSPIRO

διαπνέω perspiro **Es** | **B M¹** | διαπνέω perflo as **W¹ C** | διαπνέω spiro **W² Ed A**
 διαπλέω perspiro **V** διαπλατέω transnavigo. perspiro **P¹ om. N P² P³**

Végül, annak is van jelzésértéke, hogy a διαπνέω szócikk előbb került a **C** példány lapszélére, mint az ábécérendben előtte álló διαπληκτίζομαι és társa: m^3 ezek szerint csak a διαπνέω leírása után döntött úgy, hogy a διαπληκτίζομαι-t is beveszi a szótárába. Ezen a ponton szakította meg tehát **W¹** átmásolását, átnézett **Es**-re, fölfigyelt arra, hogy az előző szócikknél **Es** külön jegyzetben pontosítja a latin ekvivalens (*rixa*) jelentését, s végül ezzel a jegyzettel együtt találta rögzítésre méltónak a szócikket. Ez a mintázat (amely más szócikkeknél talán nem ragadható meg ennyire szemléletesen és jól dokumentáltan, mint ezen a példán) m^3 másolói eljárásának egészére is kiterjeszthető: miközben az egyes címszavakhoz elsősorban **W¹** alapján írja be a latin megfelelőket és kiegészítéseket, ezzel egyidőben, meg-megszakítva **W¹** másolását, olykor belenéz **Es**-be is és leír néhányat a széljegyzeteiből.

Ha m^2 közreműködését egészében nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a margináliák átmásolását lényegében a latin megfelelők átmásolásával egyszerre kezdi el és egészen addig folytatja, amíg az utóbbiakat is átírja. Az első lapszéli jegyzet voltaképp

¹⁷ Többszörös szövegromlással van dolgunk, mely a szomszédos szócikkekre is átkerült. Abból, hogy **V**-ben a *perspiro* a διαπνέω-t megelőző διαπλέω ekvivalenseként jelenik meg, arra következtethetünk, hogy γ -ban a διαπνέω már biztosan διαπλέω-ra romlott (π -ben még nem biztos, de mivel a π -be tartozó kéziratok mindegyike kihagyja a szócikket, elképzelhető, hogy így szabadultak meg a problémától). **P¹**-ben azt látjuk, hogy egyfelől a „két” διαπλέω két latin megfelelője összevonódott, másfelől a διαπλέω is leromlott διαπλατέω-ra, alighanem a megelőző címszó (διαπλατέων) hatására asszimilációval. Mivel **C** görög másolója szintén csak egyetlen διαπλέω-t írt, ezért valószínűsíthetjük, hogy a διαπλέω két latin ekvivalensének az összevonására már γ -ban sor került, **P¹** a διαπλέω-διαπλατέω összekeverésével ezt követően rontott tovább a helyzeten. A másik hagyományból dolgozó m^3 mindenesetre azzal a nehézséggel szembesült, hogy az általa használt két mesterpéldányban három olyan szócikk is szerepel, amely a maga példányának görög szövegéből hiányzik.

meg is előzi az első ekvivalens bejegyzését, mert a 9^v-n található ἀντικωτῶ *obstringillo* szócikkhez kapcsolódik, míg a latin megfelelők pótlását csak a 11^r lapon veszi át *m*³ az előző másolótól (*m*²). A kép teljességéhez tartozik, hogy az első görög címszó pótlására szintén a 9^v lapon kerül sor, a P¹-ből és V-ből szintén hiányzó ἀντιμισθία beillesztésére. A „második latin” írnok tehát, szorosan véve, a szótár készen kapott részeinek ellenőrzésével és behasonlításával kezdi másolói tevékenységét.

Érdekes felfigyelnünk arra is, hogy a margináliák közül elsősorban a latin ekvivalensekhez fűzött magyarázatokat veszi át. Ebben pont az ellenkező módon jár el, mint Lianoro Lianori, akit viszont szinte kizárólag a görög címszavakhoz fűzött magyarázatok és idézetek érdeklik **Es** margináliái közül.¹⁸ Az előbb említett első jegyzet is jól illusztrálhatja ezt:

ANTIKOTΩ OBSTIGILO OBTRECTO OFFICIO H

ἀντικωτῶ obstringillo as. obstigilo. obtrecto as. officio [*in margine:*] obstringillare id est obstare. Varro. leges neque innocenti propter simultatem obstringillant neque nocent propter amicitiam **Es**

ἀ. obstringillo idest obsto. officio **W**¹

ἀ. [*scr. a m*².:] obtrecto. officio [*scr. in margine a m*³.:] et obstringillo nam obstringillare signat obstare Varro. Leges neque innocenti propter simultatem obstringillant neque nocenti propter amicitiam. Nonius. **C**

Az átmásolt jegyzet egyetlen szempontból rendhagyó: *m*³ felismeri és be is írja a Varrótól idézett szómagyarázat közvetítő forrását, Nonius nevét.¹⁹ Az a jelenség viszont, hogy **Es**-ben épp egy olyan latin szóhoz tartozik egy latin nyelvű magyarázat, amely utólagosan lett beillesztve **H** szövegébe, egyáltalán nem példátlan. A célnyelvi szavak pontos jelentésére és használatára is kiterjedő figyelem különösen fejlett nyelvi igényességre vall, egy olyan másolóra, aki tisztában van azzal, hogy a jó fordításhoz mindkét nyelv sajátos nyelvhasználati szabályait figyelembe kell venni, egy jó szótárnak pedig ezeket a sajátos jelentéseket is rögzítenie kell. Minden jel arra mutat, hogy ezek a mindkét nyelv iránti érdeklődést tükröző jegyzetek Niccolo Sagundinótól származnak, a két nyelvet anyanyelvi szinten beszélő, görög és latin műveltséggel egyaránt rendelkező tolmács-diplomatájától. *m*³-ről nincs okunk hasonló mélységű tudást feltételeznünk, őt inkább görögül tanuló diáknak mutatják – olykor elemi szintű – másolási hibái, Nonius ismerete viszont a humanistákhoz illő tájékozottságra vall a latin terén. Említést érdemel még, hogy **W**¹ nem veszi át ugyan a Varro-idézetet, de a latin ekvivalensek közé mégis beépíti legfőbb mondanivalóját (*obstringillo idest obsto*).

A betűrendben következő két lapszéli jegyzet viszont, mely szintén csak a latin ekvivalenseket kommentálja a görög címszavaktól függetlenül, teljes egészében kimaradt **W**¹-ből (még nyomai sincsenek, mint az előző példánál), így kizárólag **Es**-ből férhetett hozzájuk *m*³.

ἀπολοιπογραφία acceptilatio

[*in margine:*] E legibus: acceptilatio est per mutuum interrogationem qua utriusque contigit ab eodem nexu absolutio: Item: acceptilatio sequitur procedentem obligationem [= *Dig.* 46.4.1] **Es**

¹⁸ Erről lásd *Bolonyai* (16. jegyz.)

¹⁹ A hivatkozott helyen ez olvasható: *Varro Manio: lex neque innocenti propter simultatem obstringillant neque nocenti propter amicitiam ignoscit* (Nonius Marcellus, *De comp. doct. II. De hon. et vet. dictis per litteras*).

á. a. **W**¹

á. a. [*in margine*:] acceptilatio est per mutam interrogationem qua utriusque contigit ab eodem nexu solutio: Item acceptilatio sequitur procedentem obligationem **C**

A másik megjegyzés, mely tartalmilag végső soron szintén Varro szófejtéseire megy vissza, valószínűleg Sagundinótól származik, aki minden bizonnyal saját elképzelését fogalmazza meg, amikor a latin *bos* szót görög eredetűnek mondja, a *trio*-t pedig az eredeti, ősi latin megnevezésnek (Varro csupán a két szó párhuzamosságáról beszél):²⁰

ΑΠΑΡΚΤΙΑΣ-SEPTEMTRIO Η

ἀπαρκτίας septemtrio, onis. [*in margine*:] Latini boues, lingua propria triones appellant. Nam bos a greco videtur dictus. Unde septemtrio, quia septem stellarum numero constat. dicti uero triones, quod aratro terram terant. **Es**

á. s. **W**¹

á. s. latini boues propria lingua triones nam bos est grecum uocabulum **C**

A lényeges információt illetően *m*³ szó szerint veszi át a margináliát, a görög etimológiát pedig kissé átfogalmazva – mindez nem változtat azon, hogy **C** kétséget kizáróan **Es**-től függ.

Végül, hasonlóan egyértelmű a helyzet egy másik – nagy valószínűséggel Sagundinótól származó – megjegyzés esetében; **C** nyilvánvalóan **Es**-től, és nem a jegyzetet erősen lerövidítő **W**¹-től függ:

ἐκστηθίζω λέγοιμεν ἂν ἴσως ἑλληνιστί, ὅπερ οἱ λατῖνοι expectoro: est enim expectorare extra pectus eiciare: cicero iii^o de oratore – Tum pauor omnem sapientiam mihi exanimato expectorat: **Es**

ἐκστηθίζω expectoro **W**¹

ἐκστηθίζω expectoro. id est extra pectus ejicio, ut Cicero de oratore [= Ennius, *Alcmeo* v. 17 = Cicero, *De or.* 3.154 és 218] **C**

III. Következtetések

Mindezek az adatok a szótár terjedésének egy elég meglepő forgatókönyvére engednek következtetni. A *codex Harleianus* nagy valószínűséggel 1438 táján, a ferrarai-firenzei zsinat idején került Itáliába tulajdonosa, Cusanus révén, s itt készített róla magának egy másolatot Sagundino, a zsinat görög tolmácsa.²¹ Arra, hogy Sagundinónak volt egy saját példánya, abból következtethetünk, hogy a San Lorenzo-i kódex (**Es**) másolója, aki Benedictusként nevezi meg magát az egyik bejegyzésnél, részletesen beszámol arról leveleiben, hogyan kereste föl Negropontéban régi ismerősét,

²⁰ ... *triones enim et boves appellantur a bubulcis etiam nunc maxime cum arant terram; e quis ut dicti 'valentes glebarii', qui facile proscindunt glebas, sic omnes qui terram arabant a terra terriones, unde triones ut dicerentur fde tritu* (Varro, *De lingua Latina* 7.75). Sagundino közvetlen forrása azonban Isidorus (*Etym.* 3.7) lehetett, melyhez közelebb áll megfogalmazásában (lásd pl. *proprie*): *Triones enim proprie sunt boues aratorii, dicti eo quod terram terant, quasi terriones. Septentriones autem non occidere, axis uicinitas facit, quia in eo sunt.*

²¹ Benedetto Bursa példányának előtörténetéről l. *Bolonyai* (5. jegyz.) 84 skk.

Sagundinót, és hogyan beszélte rá, hogy vállalja el görög tanítását. A szótáríró Benedictus mind paleográfiai, mind életrajzi megfontolások alapján kétséget kizáróan azonosítható az egykor Ferrarában, később főleg Rómában tanító Benedetto Bursával, akinek görögországi tanulmányútjáról leveleiből kapunk pontos képet. Innen tudjuk, hogy végül 1443 őszén lett Sagundino tanítványa, arra pedig, hogy a szótárát mestere példányáról másolta, a gazdag kétnyelvű jegyzetanyagból következtethetünk.

A margináliáknak különösen két csoportja mutat Sagundinóra: egyfelől a jogi terminusokat különös alapossággal egészíti ki a *Digestából* származó latin, illetve a *Basilicából* vett görög nyelvű definíciók, a római jogi szakirodalomban nagyon kevesen rendelkezettek hasonló jártassággal a kortársai között, ráadásul mindkét nyelven. Másfelől, rendre előfordulnak olyan jegyzetek is az **Es** lapszélén, amelyben a jegyzetíró azon tűnődik görögül, hogyan lehetne egy szó szerint lefordíthatatlan latin szót görögül kifejezni, majd latinul azon, hogyan adható vissza egy szó szerint lefordíthatatlan görög kifejezés latinra. Az illető tehát tökéletesen beszélte mindkét nyelvet és teljes otthonossággal mozgott mindkét ókori kultúrában – ilyen mélységű kettős műveltségre nagyon kevesek tettek szert a korban. Végül, említést érdemel az is, hogy Benedetto három helyen külön kiemeli, hogy egy adott szó használatával kapcsolatban ő milyen információhoz jutott ókori scholionokban, ezzel közvetve azt is kifejezve, hogy alapesetben elődje által lejegyzett adatokat másol át a maga példányába.²²

Benedetto Bursa utolsó levele 1446 májusában kelt, szótára nem sokkal később bekövetkező halála után jutott el Ferrarába. Hogy pontosan hogyan, azt nem tudjuk, de mivel Benedetto Bursa egykor Guarino kollégája volt Ferrarában, könnyen elképzelhető, hogy Guarino ennek köszönhetően szerzett tudomást arról, hogy Benedetto egy jegyzetekkel teli szótárát hagyott hátra, mely a görögök és latinok által is nagyra tartott Sagundino példányáról készült, és így került sor arra, hogy elkérje az örököstől, Sebastiano Bursától²³ ezt az értékesnek tűnő példányt.

Lehetséges ugyanakkor az is, hogy gázai Theodórosnak is volt némi szerepe abban, hogy a szótár Ferrarába jutott. Benedetto Bursát ugyanis elkísérte görögországi tanulmányútjára egyik tanítványa is, Cristoforo Persona, aki szintén készített egy másolatot Sagundino példányáról, Theodóros pedig kedvezően nyilatkozott Persona későbbi fordítói tevékenységéről és görög tudásáról, és amennyiben ismeretségük egészen a 40-es évek közepére visszanyúlik, Theodóros tőle is hallhatott Benedetto Bursa hátrahagyott szótáráról.

Akárki volt is a közvetítő, Theodóros egyik ferrarai tanítványa, a bolognai születésű Lianoro Lianori jutott ahhoz a lehetőséghez, hogy másolatot készítsen róla magának. Erre nagy valószínűséggel 1447 folyamán került sor, görög tanulmányainak második évében. Az átmásolt szóanyagot, Lianori saját olvasmányáiból kiszótározott szavakkal egészítette ki, nyelvtani információkat pedig egy humansita szótárból csatolt a

²² Az ἀπορῶ (110^r), ἔγγυῶ (141^v) és λέπας (200^v) címszavaknál.

²³ Sebastiano Bursa, Benedetto bátyja, a peloponnésosi Methone (Mothone) kormányzója volt ezidőtájt. Ahogy ezt a műveit tartalmazó autográf kódex (ÖNB Lat. 3370) előzéklapján olvashatjuk, Benedetto levelei, beszédei és egyéb irodalmi próbálkozásai először Sebastiano birtokába kerültek, tőle szerezte meg hosszas könyörgések után Pietro Dolfin 1457-ben. Ő rendezte el a hagyatékot, másolta át a rossz állapotba jutott szövegrészeket, és kötötte egybe az összegyűjtött anyagot, lásd a fentebb már idézett tanulmányt (5. jegyz.) 79. A szóban forgó bécsi kódexben azonban számos ponton nem sorrendben követik egymást az összetartozó lapok, sőt, egyes részletek átkerültek egy jelenleg Velencében őrzött kódexbe is (Marc. lat. XI 141). A két kódex kapcsolata még tisztázásra vár.

szócikkekhez. 1448 január-február táján Lianori kénytelen volt anyagi okokból megszakítani tanulmányait Guarino iskolájában, és valószínűleg ekkor vált meg szótárától is. Ez a példány került végül Janus Pannonius birtokába, „amikor elkezdett görögül tanulni”.²⁴

A cambridge-i példány ebben az időszakban kerülhetett Ferrarába, vagy ha már korábban itt volt vagy eleve itt íródott, ekkor jutott a második latin írnok (*m³*) kezébe. Az ismeretlen másoló – hibáiból ítélve – szintén egy ferrarai diák lehetett, aki egyszerre hozzáfért Bursa és Lianori (Janus) példányához is. Lehet, hogy a másolásra még azelőtt került sor, hogy Lianori szótára Janus Pannoniusé lett, lehet, hogy már Janus engedte át az illetőnek a példányt másolásra. Az biztosra vehető viszont, hogy Lianori példánya már készen volt ekkor, vagyis mindhárom réteg: a Pseudo-Kyrrillos szóanyaga, humanista kiegészítések, **Es** margináliái benne voltak, hiszen *m³* mindegyikből átmásolt részleteket. Az is valószínűsíthető, hogy a másolásra azelőtt került sor, mielőtt Janus Pannonius átköltözött volna Ferrarából Padovába.²⁵ Janus távozása után a két szótár „életútja” nagy valószínűséggel elvált egymástól, és nem kínálkozott arra lehetőség, hogy valaki egyszerre használja őket. A „második latin kéz” (*m³*) közreműködésének idejét így 1447 és 1454 közé tehetjük.

A félig kész példány azonban (melyet a szóban forgó ferrarai diák be akart fejezni, de nem sikerült neki) egy másik ágból érkezett ide, s ne feledjük, ennek az ágnak az ötödik generációs tagja volt. Ez azt jelenti, hogy mintegy tíz-tizenöt év alatt csak ezen az ágon sorban négy példány készült el Cusanus mesterpéldányáról; a szöveg terjedésének ez a nem-mindennapi üteme rendkívül erős érdeklődést és keresletet jelez a korban a kétnyelvű szótárak iránt. Hogy mind a négy Ferrarában készült-e, nem tudjuk, de az valószínűnek tűnik, hogy **C** elszakadt a mesterpéldányától, és talán másik példány sem állt rendelkezésre a befejezéshez. Felvetődik az a lehetőség is, hogy Guarino tudatosan gyűjtötte be a példányt, befejezetlensége ellenére is, és ő maga ösztönözte egyik diákját a félig elkészült példány befejezésére, amihez két bőséges margináliával ellátott példányt is a rendelkezésére bocsátott. A részletek utólag természetesen már nem állapíthatók meg pontosan, a lényeges tanulság azonban igen: Ferrara nem csak a humanista szótárírás középpontjának tekinthető az 1440-es és 50-es években,²⁶ hanem a Pseudo-Kyrrillos terjesztésének is. A kétszeresen is kontaminált cambridge-i példány a szótárírásnak ezt az intenzív szakaszát tárja elénk, még akkor is, ha a szótár befejezetlensége a kereslet gyenge pontjaira, a görögtanulás hőskorszakának jellegzetes nehézségeire is érzékletesen rámutat, amikor a nyelvtanulóknak nemcsak megfelelő anyagi háttérrel kellett rendelkezniük, de a legelemibb segédeszközöket is maguknak kellett sajátkezűleg előállítaniuk.

²⁴ L. Kapitánffy I.: Janus Pannonius görög szótára. ItK 95 [1991] 180 skk és *Ötvös* (1. jegyz.) 30.

²⁵ Az időpontokhoz l. Huszti J.: Janus Pannonius. Pécs 1931, 131 skk.

²⁶ P. Thiermann: Das Wörterbuch der Humanisten. PhD-Dissertation (kezirat). Hamburg, 1994, 145 skk. Legutóbb A. Rollo érvelt amellett, hogy a kezdeményező szerepet Firenze játszotta: Study Tools in the Humanist Greek School: Preliminary Observations on Greek-Latin Lexica. In: Teachers, Students, and Schools of Greek in the Renaissance. Eds. F. Ciccolella – L. Silvano. Leiden – Boston 2017. 26 skk.